

Adem Handžić, „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka“, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 13 (1962), 321-339

Adem Handžić

PRILOG ISTORIJI STARIH GRADOVA U BOSANSKOJ I SLAVONSKOJ KRAJINI PRED KRAJ XVI VIJEKA

O starim gradovima (tvrđavama) u našim zemljama napisano je više značajnijih radova. Većinom oni, međutim, prikazuju prošlost do dolaska Turaka u naše zemlje, dok se mali broj radova bavi i turskim periodom. Ali i ti radovi pružaju vrlo malo podataka iz ranijeg doba turske vladavine, već se uglavnom bave razdobljem od XVIII vijeka pa dalje. Razdoblje od XV do XVII vijeka, međutim, nije ni obrađivano jer se glavni izvori nalaze u carigradskim arhivima koji doskora našim naučnicima nisu uopšte bili dostupni. Danas smo već u mogućnosti da se bar djelomično koristimo i tim izvorima. Proučavanje tih izvora omogućilo nam je da saopštimo nove priloge za istoriju starih gradova u Pounju i slavonskoj krajini, a naročito da prikažemo sastav i položaj njihovih posada u devetom deceniju XVI vijeka.

I

Najveću brigu Turci su poklanjali svojoj vojsci — koja je predstavljala okosnicu cjelokupne njihove organizacije — i to kako operativnoj tako i svom fortifikacionom sistemu. Zato je od najranijih vremena postojala u Istanbulu posebna carska kancelarija tzv. Büyük kala kalemi, koja se brinula samo o gradovima, njihovom obezbjeđenju i posadama. Vodila je posebne deftere o posadama i deftere o obezbjeđenju i popravcima gradova. Defteri posada vođeni su dvojako: jedni su bili defteri alufedžija (plaćenika, dnevničara), a drugi stalnih mustahfiza. Defteri alufedžija bili su u direktnoj vezi sa defterima državnih mukata, odakle su uzimana novčana sredstva za plate posada. Takvi defteri vođeni su samo za granične oblasti, bez obzira na administrativnu podjelu na sandžake, tj. u njima su ubilježeni samo gradovi koje su čuvali graničari. Oni ujedno predstavljaju i najranije popise izvjesnog broja gradova i njihovih posada. Ti pogranični gradovi i njihove posade nisu bilježeni u stalne

popise dotičnog sandžaka (Tihirir ve tapu defterleri) sve dok je to područje bilo uvršteno u krajinu. Defteri stalnih mustahfiza (Defātiri kilā ve mustahfizān) vođeni su obično po sandžacima. U njima su popisivani svi gradovi po njihovoj važnosti i sve posade sa svojim timarima opet po rangu, od dizdara do posljednjeg nefera. U pogledu timara defteri su vođeni sumarno, tj. po načinu mudžmel deftera. Isto tako, gotovo redovito i Tapu defteri, koje je vodila glavna defterhana od XV do XVII vijeka, pružaju podatke o gradovima i opširne podatke o timarima spahija—mustahfiza.

Kao izvori pri ovom radu služili su mi slijedeći turski popisni defteri:

1) Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Maliyyeden müdevver vesikalari, Defter № 826 — Defter-i resid-i nefterat-i liva-i Bosna ve Začasna ve Pojega. To je detaljan popis alufedžija u gradovima u bosanskoj i slavonskoj krajini (serhat), tj. u sjeverozapadnim dijelovima bosanskog i požeškog sandžaka, kao i cijelom pakračkom (cerničkom) sandžaku, sastavljen u vremenu od 15. IX 1586. do 3. IX 1587. godine. U njemu su na tom području pobilježeni svi gradovi i njihove posade po rodovima, kao i svi vojnici poimenično sa svojim dnevnicama.

2) BBA, Tapu defter № 486. To je sumaran popis požeškog sandžaka iz 1569. godine. U drugom dijelu tega deftera pregledno su popisani gradovi i timari njihovih posada.

3) BBA, Tapu defter № 650. Detaljan popis požeškog sandžaka, nedatiran, ali je nastao nešto poslije 1579. godine.

4) BBA, Tapu defter № 612. Detaljan popis pakračkog sandžaka, takođe nedatiran, ali je nastao oko 1570. godine.

Bez gornjih najranijih izvora, tj. turskih popisnih deftera, nemoguće je u potpunosti saznati koje su sve stare gradove na raznim stranama Turci održavali i tokom vremena dali im svoj arhitektonski oblik, odnosno koje su nove izgradili, a koji do u naša vremena nisu sačuvani. To naročito vrijedi za gradove u ravničarskim krajevima. Bez traga su nestali, naročito oni novosagrađeni gradovi u ravničarskim krajevima koje su Turci zbog pomanjkanja kamena gradili od cigle. Takvih gradova u slavonskoj krajini, kao i na drugim stranama bilo je više. Samo u zvrničkom sandžaku postojala su tri nova turska grada, koji su nastali u XVI vijeku, a razrušeni od strane austrijske vojske za vrijeme bečkog rata. To su: Noćaj, Novi i Brčko¹⁾.

Poznato je da je krajina imala poseban položaj, tj. da su pogranični sandžakbezi i kapetani kapetanija imali znatno veća ovlaštenja

¹⁾ Up. A. Handžić, Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka, Clanci i grada IV, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli, 1960, 98.

(serbestiyet) od komandanta u unutrašnjosti, kao i to da su pogranične gradove čuvali graničari — alufedžije, a gradove u unutrašnjosti stalni mustahfizi, timarlije. Ali, koliki je teritorij obuhvatala krajina, odnosno koji se utvrđeni gradovi nalazili u krajini, kolika je brojčano bila posada u pojedinim gradovima i kakav je bio njihov sastav po rodovima vojske i na kraju kako su bili plaćeni ti graničari — nije do sada nigdje objašnjeno. Podaci koje ponegdje nalazimo u zapadnim izvorima o jačini posada u gradovima bosanske i slavonske krajine često su pretjerani, jer su posade tih gradova predstavljale relativno male garnizone.

Iako se granični pojas pomjeranjem granice mijenjao, ipak bosanska i slavonska krajina, onakve kakve su teritorijalno postojale krajem XVI vijeka, ostale su takve, može se reći, uz izvjesne manje promjene duži period. Do 1586. godine Turci su u bosanskoj krajini, tj. u Prekounju, bili zauzeli daleko šire područje od ovoga koje je obilježeno zaposjednutim gradovima. Gotovo svi gradovi sjeverno od Bihaća do gornjeg toka Gline i na zapad do Korane bili su tada u njihovim rukama. To su: Stijena (Bila Stina) Brekovića, Mutnik, Jezersko, Vrnograč i Tržac. U turskoj vlasti nije bio još Bihać i njegova uža okolina koja je obuhvatala gradove: Ripač, Sokolac i Izačić. Padom Bihaća (1592) pali su i ta tri susjedna grada. Nešto kasnije Turci su na ovoj strani osvojili i gradove: Todorovo (Todor Novi), Veliku Kladušu, Peći Grad (Mihal Pekler), Šturlić i Podzvizd. Pa ipak na lijevoj strani Une oni su 1586. godine čuvali samo pet gradova (Ostrožac, Cazin, Bužim, Gvozdansko i Zrin). Posade u gore nabrojanim gradovima, međutim, spominju se znatno kasnije. U jednom popisu graničara u bosanskoj, slavonskoj i ličkoj krajini iz 1642. godine posade alufedžija zabilježene su u svima spomenutim gradovima osim Jezerskog, Velike Kladuše, Šturlića i Podzvizda²⁾. Očito je da su granična područja ostajala često i duže vremena pusta, ničija zemlja. Prema tome, sjeverna bosanska krajina iz 1586. godine kasnije se teritorijalno povećala za još devet spomenutih gradova, a zatim je takva ostala sve do kraja turske vlasti u Bosni.

Slavonska krajina, onakva kakvu je prikazuje naš popis gradova, nije se mijenjala pet decenija, tj. od definitivnog turskog osvojenja Slavonije (1552) do poraza Turaka pod Siskom (1593), kada su morali napustiti dio Slavonije. Mirovnim ugovorom na utoku Zitve (1606) oni su izgubili istureni zapadni dio pakračkog sandžaka sa gradovima Čazmom, Moslavinom i Zdencima. Čazmu su Turci još 1559. godine razorili nakon što je taj grad samo dvije godine bio sjedište novoosnovanog čazmanskog, odnosno pakračkog (cerničkog) sandžaka i prenijeli sjedište sandžaka u Pakrac³⁾. Oni su još tada uvidjeli da će to područje teško moći održati. Poslije 1606. godine, pa do početka bečkog rata (1683), tj. do definitivnog prestanka turske vlasti u Slavoniji, granična linija na toj strani nije se mijenjala.

²⁾ BBA, Maliyye defteri № 3721.

³⁾ H. Sabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 67.

II

Spomenuti popis graničara iz 1586. godine je najraniji autentični turski izvor o jačini posada u pojedinim gradovima krajine. On je ujedno time jasno obilježio teritorij koji je obuhvatala krajina u Bosni i Slavoniji. U bosanskoj krajini spominju se u tom izvoru četrnaest gradova od kojih deset na Uni i u Prekounju, dva u porječju Sane, jedan na Vrbasu i jedan na Savi. U tom popisu nema nekog redoslijeda ni po važnosti gradova, odnosno broju posada, ni geografskog, ni hronolškog kako su došli pod tursku vlast. Jedino su kontinuirano pobilježeni po sandžacima.

Od ovih gradova Turci su najranije zaposjeli Kamengrad u porječju Sane, važan strateški položaj koji drže od kraja XV vijeka, zatim Banju Luku i Novi Majdan od pada Jajačke banovine (1528). U Pounje Turci su zapravo došli iz Slavonije. Nakon što su osvojili Požegu (1537), pošli su uz Savu i Unu te iste godine osvojili Gradišku, zatim Dubicu i Jasenovac (1538). Poslije konačnog osvojenja Slavonije (1552) oni se ponovo okreću u Pounje i zauzimaju gradove: Kostajnicu (1556), Novi (1560), Krupu (1565), Cazin (1575) Bužim (1576), Zrin i Ostrožac (1577), i na kraju Gvozdansko (1578). Sve su to uglavnom srednjovjekovni gradovi koji su ranije obrađivani. Ostrožac, Bužim, Krupu i Novi obradio je najprije Č. Truhelka⁴⁾, a prva tri zatim i Lopašić⁵⁾. Gradove: Zrin, Gvozdansko Kostajnicu i Dubicu obuhvatio je u svom djelu Đ. Szabo⁶⁾. Zatim je sve te gradove, osim Zrina, Gvozdanskog, Kostajnice i Novog Majdana, obradio H. Kreševljaković⁷⁾. Ja ću se ovdje osvrnuti samo na ono što nam o tim gradovima pružaju do sada nepoznati izvori, pa će ovaj prilog predstavljati dopunu onoga što se do sada o njima znalo.

Iz toga popisa proizilazi da su u bosanskoj krajini od turske okupacije do 1586. godine nastala dva, odnosno tri nova grada: Banja Luka, Jasenovac i Novi Majdan.

Banja Luka — novi grad (kala-i džedid) nastao je, dakle, nešto ranije nego se to dosada znalo. Za razliku od starog srednjovjekovnog grada Banje Luke, tj. grada u Gornjem Šeheru u kojem su Turci držali posadu još i 1660. godine⁸⁾, grad u Donjem Šeheru, tj. današnji banjolučki grad nazvan je novim gradom. Prema Kreševljakoviću taj novi grad podignut je između 1595. i 1603. godine, kada je u istom sagrađena i džamija sultana Mehmeda III. Na tom mjestu je, prema njegovom saopštenju, prije 1587. stajala samo tophana koju je osnovao Ferhad-paša⁹⁾. Iz našeg izvora se, međutim jasno vidi da je taj grad nastao ranije, tj. prije 1586.

⁴⁾ Č. Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo 1904.

⁵⁾ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb 1943.

⁶⁾ G.J. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920.

⁷⁾ H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi. Naše starine I, Sarajevo 1953.

⁸⁾ Isto, str. 26.

⁹⁾ Isto.

Jasenovac se, istina, spominje još 1536. godine, dakle, dvije godine prije nego su ga Turci zauzeli¹⁰⁾. U ovom popisu naziv »novi grad« za Jasenovac potvrđuje, međutim, tvrdnju Ištvanfija, koji kaže da je taj grad razrušen prije nego su ga Turci zauzeli¹¹⁾. To potvrđuju i drugi zapadni izvori koji govore da je bilo nastojanja da se Turcima spriječi izgradnja Jasenovca zbog važnog strategijskog položaja¹²⁾. Prema tome, Jasenovac su Turci po osvojenju novo izgradili, pa ga zato naš popis gradova naziva »novim gradom«.

Novi Majdan je najvjerovatnije današnji Bronzani Majdan. Istina, tu danas ne postoje ostaci kakvog grada, niti se u srednjovjekovnim izvorima spominje taj grad, a ni u dosad poznatim izvorima ne spominje se to mjesto kao Novi Majdan. Ali, kako je poznato da se u Bronzanom Majdanu od XVI do sredine XVII vijeka izrađivala đulad za topove, a samo mu ime kaže da je tu postojao rudnik (majdan) za razliku od Starog Majdana vjerovatno se katkad nazivalo to mjesto Novi Majdan. U vezi sa proizvodnjom đuladi sasvim je razumljivo da je tu postojalo i neko malo utvrđenje.

Na ovu liniju u Pounju nastavljaju se gradovi preko Save u sandžacima pakračkom (cerničkom) i dalje na istok u požeškom. U pakračkom sandžaku spominje se jedanaest gradova. Sve su ih Turci osvojili u vremenu od 1540. do 1545. godine i to: Cernik (1540), Dobri Grad i Sirač (1542), Pakrac i Podborje (1543), Veliku, Međurić, Kreštelovac, Zdenca (1544) i Moslavinu (južno od Čazme) (1545)¹³⁾. Ovaj cijeli sandžak predstavljao je pravo granično područje, jer se u drugim izvorima iz tog vremena ne spominju i drugi gradovi sa stalnim mustahfizima timarlijama.

Dobri Grad je najvjerovatnije srednjovjekovni grad Dobra Kuća, sjedište nahije Dobrokućana. Za Podborje (u turskim popisima Podbočje), međutim, zna se da je to stari naziv današnjeg Daruvara. Srednjovjekovni grad Međurić (Megyericse ili Vas-Megyericse) nalazio se u današnjem selu Međuriću, u području na kojem se jedna drugoj približuju dvije rijeke, Ilova i Pakra. U turskim popisima taj grad se naziva Međurički. Oko 1570. godine spominje se i podgrađe toga grada kao »varoš Međurička ili Željezno«¹⁴⁾. Tu se ranije

¹⁰⁾ Isto, 37.

¹¹⁾ I. Mažuran, Turska osvajanja u Slavoniji, Osječki zbornik VI, 1958, 109.

¹²⁾ Isto, 107.

¹³⁾ U našem popisu gradova (Defter № 826, str. 408) nakon popisa alufedžija u gradovima pakračkog sandžaka zabilježena je slijedeća bilješka popisivača:

»Za vrijeme Ahmed efendije: džemat mustahfiza u gradu Moslavinu = 3.500 akči; II džemat azapa u spomenutom gradu = 1.600 akči; džemat martolosa u spom. gradu = 1.750 akči;

Za vrijeme Hurem efendije: II džemat azapa u gradu Granici = 1.500 akči; džemat farisa u gradu Velikoj = 4.840 akči; džemat farisa u Dobrom Gradu = 800 akči; II džemat azapa u gradu Podborju = 3.000; I džemat azapa u gradu Zdenca = 1.700 akči; I džemat azapa u spom. gradu = 1.320 akči.

Za vrijeme Sinan efendije: I džemat azapa u gradu Velikoj = 1.800 akči.«

¹⁴⁾ BBA, Tapu defter № 612, fo 75.

kopala željezna rudača pa je po tome to naselje nazivano i »Željezno«. Zbog toga se sam grad nazivao još i »Željezni Medurić«¹⁵⁾.

Gdje se nalazio grad Granica, sjedište istoimene nahije, teško je utvrditi. U području između Cernika i Požege GJ. Szabo je ukratko opisao ostatke dva susjedna grada, grad kod sela Doca i grad Gračanicu. Za grad kod Doca kaže da je to tzv. turski grad od kojeg se sačuvalo nešto malo zidina, da je bio malen i nastanjen do u kasno vrijeme. Opisujući značajne ostatke grada Gračanice, koji se nalazi sjeveroistočno od Cernika, on kaže: »Badava tražimo u spisima išta, što bi prošlost toga grada csvijetlilo«¹⁶⁾. Prema njegovom opisu arhitekture, čini se, međutim, da je to pravi turski grad. Kako se nahija Granica spominje 1545. godine u požeškom sandžaku, kao nahija požeškog kadiluka¹⁷⁾, a u našem popisu gradova istoimeni grad se nalazio u pakračkom sandžaku, značilo bi da se nahija Granica sa istoimenim gradom morala nalaziti upravo negdje na granici između ta dva sandžaka. S obzirom da o Gračanici srednjovjekovni izvori ništa ne znaju, zatim da se grad Granica morao nalaziti negdje tu gdje se danas nalaze ostaci grada Gračanice, kao i s obzirom na veliku sličnost u nazivima, sasvim je vjerovatno da je taj grad novi turski grad i da odgovara Gračanici.

J. Bösendorfer, međutim, spominje pored Gračanice i grad Granicu (Granitzay), posjed vlastele Zenišćanskih, koji se nalazio u okolini pakračkoj. Taj se grad, prema njegovim podacima, »mutno spominje« još 1476. godine¹⁸⁾.

Od 1546. do 1570. godine spominju se, istina, još tri grada u ovom sandžaku u kojima su stajale posade. To su Stupčanica, Bijela Stijena i Čaklovac. Do 1549. godine posade Stupčanice isplaćivane su iz prihoda solane Akhioli na Crnom moru¹⁹⁾, a oko 1570. godine posade sva ta tri grada uživale su izvjesne posjede (der tesarruf) u nahijama Bijeloj Stijeni i Pakracu²⁰⁾. Posada u Stupčanici spominje se još i 1577. godine, ali se više ne spominju posade u Bijeloj Stijeni i Čaklovcu, iako su u tom izvoru nabrojani svi utvrđeni i čuvani gradovi u pakračkom sandžaku²¹⁾. Kako, međutim, u našem popisu graničara nema spomena ni jednom od ta tri grada, niti su na drugim mjestima zabilježene posade tih gradova, odnosno njihovi timari, vjerovatno je da su Turci te gradove prije 1586. godine napustili²²⁾.

Od požeškog sandžaka samo je njegov istureni sjeverozapadni dio predstavljao krajinu. Tu je bilo sedam gradova koje su čuvali

¹⁵⁾ J. Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti, Osijek 1910, 84.

¹⁶⁾ GJ. Szabo, n. d, 123.

¹⁷⁾ BBA, Tapu defter № 243.

¹⁸⁾ J. Bösendorfer, n. d. 84.

¹⁹⁾ Maliyye defteri № 7337.

²⁰⁾ BBA, Tapu defter № 612, fo 73, 83.

²¹⁾ R. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine I, Zagreb 1884, 45 (Mon. spect. hist. Slav. merid. 15).

²²⁾ BBA, Tapu defter № 486.

graničari. Od tih najranije su potpali pod tursku vlast: Požega (1537), zatim Kamengrad (1540), Sv. Mikloš (1542), Voćin, Slatnik i Brezovica (1543) i Virovitica (1552). U preostalom dijelu toga sandžaka spominju se u drugim turskim popisima još devet gradova čije su posade sačinjavali stalni mustahfizi timarlije i to: Kaptol, Orahovica, Sv. Đurađ, Valpovo, Našice, Podgrač, Đakovo, Osijek i Erdut.

Turci su, dakle, u sandžacima, požeškom i pakračkom, pred kraj XVI vijeka držali posade u 27 gradova, ne računajući tu ranije spomenuta tri grada, za koja pretpostavljam da su u međuvremenu bili napušteni. Ali gotovo još isto toliko starih gradova oni su tu zatekli. GJ. Szabo obradio je ili spomenuo na tom području, pored nabrojanih, još slijedeće gradove: Orljavac, Gorjan, Drenovac, Sopje, Korod, Podvrški, Sagovinu, zatim Garić, Željnjak, Subocki Grad, Novsku, Britvičevinu, te gradove južno, jugozapadno i jugoistočno od Požege: Dolac, Vrhovački grad, Pleternicu, Slatnik i Viškovce²³⁾. Ali Szabo uopće ne spominje gradove Podborje i Kreštelovac u pakračkom te Brezovicu i Sv. Đurađ u požeškom sandžaku. Isto tako neke gradove navedene u turskim popisima samo spominje da su nekada postojali kao: Moslavinu (južno od Čazme), Zdenca, Mikleuš (Sv. Mikloš), Slatinu (Slatnik) i Podgorač. Potpunije istorijske podatke o svima ovim gradovima pruža Bösendorfer²⁴⁾.

III

Posade tih gradova sačinjavalo je pet rodova vojske i to: mustahfizi, azapi, farisi, tobdžije i martolosi. Da bih što preglednije i konciznije izložio sadržaj spomenutog popisa alufedžija, prikazao sam tabelarno sastav gradskih posada. Ipak su potrebne izvjesne napomene. Pripadnici svih spomenutih rodova osim martolosa bili su isključivo muslimani. Dijelili su se na džemate, a ovi opet na ode ili buljuka. Puna oda imala je obično 10 vojnika. Džemati istog roda razlikovali su se rednim brojevima (prvi, drugi itd.), već prema tome kojem su od glavnih aga po redu, odnosno rangu, bili podređeni. Zapovjednici džemata zvali su se age, a oda ili buljuka odabaše ili buljukbaše. U svim rodovima age su obično imale i svoje čehaje (zamjenike), samo se kod martolosa čehaje ne spominju.

Mustahfizi (čuvari) predstavljali su glavni dio posade i u pograničnim gradovima te su uvijek ubilježeni na prvom mjestu. Samo oni nisu bili svugdje i brojčano najznačajniji. Njihove age su redovito bili dizdari (zapovjednici) gradova, pa su se ponekad nazivali dizdar-age. Tako se nazivao zapovjednik kostajničkog grada koji je ujedno imao i najveću platu od svih dizdara u spomenutim gradovima. Zato se u jednom gradu ne spominje istovremeno i dizdar i aga mustahfiza. Karakteristično je, ipak, što je negdje zabilježen aga

²³⁾ GJ. Szabo, n. d.

²⁴⁾ J. Bösendorfer, n. d.

mustahfiza, a ne dizdar. Gradski vratar (bevab, kapidžija) bio je redovito mustahfiz.

Azapi su bili najbrojniji rod vojske u ovim gradovima. Najčešće su postojala po dva različita džemata u jednom gradu, u Gradiškoj četiri, a u Velikoj, Zdencima i Brezovici po tri, dok ih u nekim gradovima uopće nije bilo. Od komandnog osoblja, pored age i čehaje, spominje se redovito i reis, i to u svakom džematu po jedan, samo su u Jasenovcu, Zrinu i Gvozdanskom u prvom džematu postojala po dvojica. S obzirom na visine dnevnica bili su po rangju nešto niži od čehaje, a viši od odabaše (buljukbaše). Bajraktara ili alemdara mogli su imati svi džemati osim tobdžija, tj. sva operativna vojska. U Bužimu su istovremeno postojala četvorica bajraktara (mustahfiz, dva azapa i martolos). U našem popisu, istina, ne spominje se to zvanje ni kod farisa.

Farisi (konjanici) bili su, bez sumnje, u pograničnim gradovima najvažniji, a i brojčano su spadali među najbrojnije rodove. Najviše je bilo prvih džemata. Virovitica je imala najbrojniju konjicu, u četiri džemata 30 oda, zatim Brezovica u tri džemata 16 oda, dok ih u nekim gradovima nije uopće bilo.

Martolosa je bilo u većini pograničnih gradova, ali oni nisu bili ni izdaleka tako brojni kao spomenuta tri roda. U Novom Majdanu postojali su samo martolosi, tri njihove ode. U svim tim gradovima zajedno broj martolosa iznosio je otprilike polovinu broja mustahfiza. Njihove ode i džemate sačinjavali su ili sami hrišćani, ili hrišćani i muslimani. Age i ostalo komandno osoblje bili su često muslimani. Tu se, osim age, spominju ovi nazivi zapovjedničkog osoblja: juzbaša, kalauz, sermaje, katkad kalauz-sermaje, divane i odabaša. Juzbaša (zapovjednik stotine) zabilježen je gotovo u svim džematima, iako se brojno stanje tih džemata kretalo od 20 do najviše 50 ljudi. Kako se čehaja uopće ne spominje, čini se da je ovdje juzbaša bio ono što i čehaja kod mustahfiza ili azapa. Kalauz znači vodič, onaj koji pokazuje put, ali kako je zabilježen u većini oda i to uvijek na prvom mjestu, a odabaša se istodobno ne spominje, čini se da su tako nazivani zapovjednici martoloskih oda, odnosno da je taj naziv ovdje značio isto što i odabaša. To je naročito vjerovatno zbog toga što se u nekim odama ipak spominje odabaša, ali se istodobno ne spominje i kalauz. Nazivom »divane« (junak, delija) nazivan je katkad kako aga tako i niži zapovjednici i to ne samo kod martolosa nego i kod azapa.

Tobdžije su bili sasvim malobrojni i nije ih bilo u svima gradovima. Samo u Podborju postojale su dvije ode, a u polovini ostalih gradova po jedna nepuna oda. Oni su redovito spadali u mustahfize, pa su zajedno sa mustahfizima pobilježeni i u našem popisu. Rijetko je koji azap bio tobdžija. Samo su u Virovitici i Bužimu azapski reisi bili zapovjednici tobdžija (ser topi).

POSADE ALUFEDŽIJA U BOSANSKOJ I SLAVONSKOJ KRAJINI
IZ 1586. GODINE

Sandžak	Redni broj	Imena gradova	Džemat br.	Broj oda (buljuka)				Ukupan broj oda	Svega vojnika do	Primjedba	
				Mustahfizi	Azapi	Farisi	Tobdžije				Martolosi
Bosanski sandžak	1	Kamengrad	I	3				3	30	Postojali su istodobno i timarlije + timarlije	
	2	Banja Luka	I	3				3	30		
	3	Novi Majdan	I				3	3	30		
	4	Gradiška	I	3	3			3			
			II		3						
			III		3						
			IV		2			14	140		
	5	Dubica	I	5	3	3	1	2	14		140
	6	Jasenovac	I	3	4	3	1				
			II		6			3	20		200
	7	Kostajnica	I	5	13	6	1	5			
			II	3					33		330
	8	Novi	I	5	2	5	1				
			II		2				15		150
9	Krupa	I	3	5	4	1	3				
		II	3	6	5			30	300		
10	Cazin	I	4	3	6		2	15	150		
11	Bužim	I	5	3	3	1	3				
		II		3			2	20	200		
12	Ostrožac	I	4	4	4		3	15	150		
13	Gvozdansko	I	6	4	8	1	3	22	220		
14	Zrin	I	6	4	6		4	20	200		
Pakrački sandžak	15	Cernik	I	3				3	30		
	16	Granica	I	2	4	2	1	3	12	120	
	17	Dobri Grad	I	1		3	1		5	50	
	18	Sirač	I	4	2	2			8	80	
	19	Pakrac	I	5	4	4					
			II		3	6		4	26	260	
20	Podborje	I	2	2	5	2					
		II		3				14	140		

Sandžak	Redni broj	Imena gradova	Džemat broj	Broj oda (buljuka)					Ukupan broj oda	Svega vojnika do	Primjedba
				Mustahfizi	Azapi	Farisi	Tobdžije	Martolosi			
Pakrački sandžak	21	Velika	I	4	2	4	1				
			II		2						
			III		4				17	170	
	22	Međurić	I	2	5	4	1		12	120	
	23	Kreštelovac	I	5	5			4			
Požeški sandžak	24	Zdenci	II		3				17	170	+ timarlije
			I	4	3						
				II		3					
				III		2			12	120	
	25	Moslavina	I	6	2		1				
			II		3			2	14	140	
Požeški sandžak	26	Požega	I	4	5				9	90	+ timarlije
	27	Kamengrad	I	5	5			3	13	130	
	28	Sv. Mikloš	I	3	5			3	11	110	
	29	Voćin	I	4	3	2	1	4			
			II		4			3	21	210	
	30	Slatnik	I	4	2	7	1	2			
			II		4				20	200	
	31	Brezovica	I	6	4	6					
			II		2	5					
			III		3	5			31	310	
32	Virovitica	I	8	6	7	1	2				
		II		9	6		2				
		III			4						
		IV			4						
		V			4						
		VI			5			56	560		

Postepenim normalizovanjem prilika na krajini mustahfize alufedžije i druge krajišnike zamjenjivale su polagano stalne posade. Alufedžije su dobivali u blizini gradova zemljišta na uživanje (der tesarruf) prvo meze, čajre i čifluke, a zatim timare. To se događalo

prvo u najranije zaposjednutim gradovima, odnosno daljim od isturene granice. Tako su u nekim gradovima postojale kombinovane posade od alufedžija i timarlija. U Gradiški, Požegi, slavonskom Kamengradu i Sv. Miklošu mustahfizi alufedžije pcpuno su zamijenjeni stalnim mustahfizima timarlijama, a djelomično u Jasenovcu i Zdencima.

U Jasenovcu pored mustahfiza alufedžija postojali su još odranije i stalni mustahfizi. Godine 1563. spominje se jedan zajednički timar petorice jasenovačkih mustahfiza u nahiji Drenovcu u pakračkom sandžaku. Taj timar sastojao se od jednog sela i dva čifluka, a iznosio je ukupno 7.000 akči, s tim što je svakom od spomenute petorice pripadalo po 1.400 akči godišnje²⁵). I dizdar grada je vjerovatno bio timarlija, jer se u našem popisu ne spominje među alufedžijama.

U Zdencima su takođe istovremeno postojali i timarlije. Oni se tu spominju od novembra 1568. godine kada je 25 mustahfiza iz zborničkog grada premješteno u Zdence²⁴). Tu se mogu pratiti sve do bečkog rata kada je taj grad porušen. Međutim, njihovi timari, koji su se stalno nalazili na području zborničkog sandžaka, nominalno su postojali sve do 12. maja 1755. godine, kada su odredbom defterhane pretvoreni svi u jedan zeamet od 37.800 akči.

Kako evidentiranje samog tog grada i timara njegovih mustahfiza kroz tri mudžmel deftera zborničkog sandžaka, tj. od 1568. godine do kraja XVII vijeka, odnosno sve do 1755. godine, predstavlja neobičnu i interesantnu pojavu u načinu vođenja samih deftera, to ću se na ovaj grad posebno osvrnuti u jednom drugom kraćem prilogu. Tu ću pojedinačno prikazati i sve mustahfiske timare toga grada u spomenutom periodu.

U Gradiški, gradu koji je prije 1558. godine postao sjedište savske kapetanije, najranije osnovane kapetanije u bosanskoj krajini postojali su rano i stalni mustahfizi timarlije. Godine 1563. nalazilo se u njemu 27 mustahfiza timarlija, od kojih trojica tobdžije. Jedan veći zavjednički timar, koji se sastojao od jednog sela i jednog čifluka takođe u nahiji Drenovcu u iznosu od 16.542 akče, pripadao je dvanaestorici gradiških mustahfiza i to: timar Šudža'a, zapovjednika tobdžija, iznosio je 3.000, sedmorice običnih mustahfiza po 1.400, dvojice po 700, jednog 1.600 i još jednog 742 akče²⁶). Drugi još veći zajednički timar u istoj nahiji sastojao se od jednog sela i dva čifluka u iznosu od 21.400 akči, a dijelio se na petnaestoricu mustahfiza toga grada. Jedan tobdžija i jedanaest običnih nefera mustahfiza imali su timare po 1.400, dva nefera po 1.500 i jedan nefer 1.600 akči. Zatim, jedno selo u nahiji Cerniku u iznosu od 3.000 akči bilo je zajednički timar dvojice mustahfiza toga grada: jednog tobdžije 1.600 i jednog običnog nefera 1.400 akči²⁷). Nešto

²⁵) BBA, Tapu defter № 348, fo 13.

²⁶) Isto.

²⁷) Isto.

kasnije, oko 1570. godine, ćehaja gradiškog grada Mehmed uživao je dio prihoda sa jedne mezre u nahiji Bijeloj Stijeni²⁸).

U Požezi su rano pored alufedžija postojali i timarlije. Do 1569. godine ne samo da su svi mustahfizi i topdžije postali timarlije nego je i dobar dio azapa dobio timare. Te godine postojalo je u tome gradu 59 mustahfiza timarlija podijeljenih u šest buljuka. Među njima su bila i trojica mustahfiza, vjerskih službenika u tvrđavskoj džamiji. Dizdar grada Hadži Mehmed imao je timar od 6.000, a njegov ćehaja Mehmed od 2.700 akči. Trojica službenika u carskoj džamiji imali su slijedeće timare: Mevlana Hišam, mujezin i devrihan 5.000, Abdurahman, sin Šemsudinov, muarraf 2.000, a Husejn iz Bosne, koji je palio svjetla u spomenutoj džamiji, imao je timar od 1.500 akči. Od šestorice buljukbaša četvorica su imali timare po 1.500, a ostala dvojica po 1.400 akči. Ostali, tj. 48 običnih nefera, imali su timare obično po 1.400 akči²⁹).

Te godine spominje se i 11 azapskih timara. Sve su to bili zapovjednici i to: Abdurahman, ćehaja age prvog džemata; Velija, sin Muratov, ćehaja age drugog džemata; Mustafa, sin Džaferov, ćehaja age trećeg džemata — imali su timare po 3.000 akči, a Husejn, sin Mehmedov, ćehaja age četvrtog džemata od 2.900 akči. Dalje: Alagoz, reis azapa prvog džemata; Hasan, reis drugog džemata; Hasan, sin Džaferov, reis trećeg džemata, i Mehmed, reis četvrtog džemata — imali su timare po 3.000 akči. Zatim timari Duraka i Kambera, sinova Balini iznosili su: prvog 2.810, a drugog 2.785 akči³⁰).

Postojala je jedna oda tobdžija od osam ljudi i to: zapovjednik tobdžija Kurd, sin Mustafin uživao je timar od 3.428 akči, a njegov ćehaja Hasan od 3.000 akči. Timari ostale šestorice tobdžija—nefera kretali su se od 1.400 do 1.600 akči³¹).

Iz gornjih podataka proizilazi da je požeški grad imao relativno brojnu posadu koja se još od prije 1569. godine sastojala najvećim dijelom od timarlija, dok su manji dio sačinjavali alufedžije. Pored spomenutih 59 mustahfiza postojala su, dakle, i četiri džemata azapa, jer se spominje komandno osoblje tih džemata. Ali koliki je broj oda imao pojedini džemat, odnosno koliko je bilo svega azapa nije spomenuto. Ako pretpostavimo da je svaki džemat imao prosječno samo po tri ode, broj azapa timarlija iznosio bi do 120 vojnika. Prema tome, ukupan broj timarlija (mustahfiza, azapa i tobdžija) u požeškom gradu iznosio je te godine najmanje 183 vojnika. Do 1586. godine broj timarlija se mogao samo povećati. Pretpostavimo li da je samo toliki broj timarlija postojao i tada i dodamo li tome još alufedžije, tj. četiri ode azapa i pet oda farisa, cjelokupna posada požeškog grada mogla je brojiti najmanje od 270 do 300 vojnika, što je u odnosu na druge gradove predstavljalo značajan broj. To je i razumljivo jer je kasaba Požega bila najrazvijenije mjesto u tome

²⁸) BBA, Tapu defter № 612, fo 89.

²⁹) BBA, Tapu defter № 486, fo 45—56.

³⁰) Isto, fo 42—44.

³¹) Isto, fo 56.

sandžaku i kao sjedište sandžakbega središte političkog, privrednog i kulturnog života. U to vrijeme imala je 10 muslimanskih i 2 hrišćanske mahale sa ukupno 498 kuća, od kojih 53 hrišćanske. Postojale su u njoj tri džamije i šest mesdžida³²).

U gradu Sv. Miklošu nalazilo se 1569. godine 47 timarlija i to 41 mustahfiz u četiri buljuka, kao i buljuk tobdžija od 6 vojnika. Dizdar Alija imao je timar od 3.000, a njegov ćehaja Ramadan od 1.900 akči. Veći od dizdarevog bio je timar Mevlana Ibrahima, »imama i hatiba džamije u spomenutoj tvrđavi«, koji je iznosio 3.400 akči, dok je timar Velije, sina Mehmedova, mujezina u istoj džamiji, iznosio 1.800 akči. Ostali, tj. četiri buljukbaše i 33 obična nefera imali su timare obično po 1.400 akči. Timar zapovjednika tobdžija Kurda, sina Ferhatova, iznosio je 1.800, a njegovog ćehaje 1.700 akči. Nešto veći bio je timar tobdžijskog buljukbaše, 1.900, zatim timar još jednog tobdžije iznosio je 1.700, a ostale dvojice po 1.400 akči. Jedan od posljednje dvojice bio je hrišćanin i to zanatlija, nedžar (dunder)³³). Sama kasaba Sv. Mikloš imala je tada 152 muslimanske kuće i u varoši 17 hrišćanskih kuća³⁴).

U slavonskom Kamengradu nalazilo se iste godine 28 timarlija i to 26 mustahfiza i 2 tobdžije. Dizdar Alija uživao je timar od 5.000, a njegov ćehaja od 1.600 akči. Timar dvojice službenika u džamiji kamengradske tvrđave: imama Mehmeda, sina Mustafina, i mujezina Husejna, sina Alijina, iznosili su po 2.800 akči. Zapovjednik tobdžija imao je timar kao i dizdar, od 5.000 akči, dok su timari svih ostalih, tj. 24 nefera mustahfiza i jednog nefera tobdžije iznosili po 1.400 akči³⁵).

U spomenutim gradovima, tj. u Jasenovcu, Zdencima, Gradiški, Požezi, Sv. Miklošu i Kamengradu, timarlije (mustahfizi, azapi i tobdžije) koji se spominju u sedmoj deceniji XVI vijeka postojali su, bez sumnje, i u vrijeme popisa graničara. Štaviše, do 1586. godine broj timarlija u tim gradovima mogao se samo povećati, a smanjiti broj alufedžija.

U bosanskom Kamengradu, Banjoj Luci i Cerniku vjerovatno su u to vrijeme postojale brojnije posade, tj. pored malobrojnih alufedžija mislim da su postojale i timarlije. Teško je vjerovati da se cjelokupna posada Kamengrada sastojala samo od tri ode mustahfiza alufedžija, jer je taj grad imao važan strateški položaj i rano postao vojno-administrativni centar, tj. prije 1574. godine postao sjedište kadiluka kome su pripadale nahije, odnosno gradovi Krupa, Cazin, Bužim i Ostrožac³⁶). Isto tako su bili značajni gradovi Cernik i Banja Luka. U prilog toj pretpostavci govori i činjenica što ni u jednom od ta tri grada nisu više postojale jedinice graničara (azapa, farisa i martolosa), koje su vjerovatno znatno ranije zamijenili timarlije.

³²) BBA, Tapu defter № 650, fo 5—11.

³³) BBA, Tapu defter № 486, fo 102—107.

³⁴) BBA, Tapu defter № 650, fo 373—375.

³⁵) BBA, Tapu defter № 486, fo 61—66.

³⁶) H. Šabanović, n. d. 181.

spominju se jedino u novoj banjalučkoj tvrđavi, Gradiškoj, Velikoj, Moslavini, Cerniku, Međuriću, Zdencima i Dobrom Gradu. To je vjerovatno zbog toga što su u njihovim podgradima bile već podignute džamije. Tako je u Banjoj Luci prije te godine bila već podignuta poznata Ferhadija džamija.

U gradovima su bila sjedišta administrativnih jedinica, nahija po kojima su se one nazivale, a u nekima i kadiluka. Na bosanskoj strani kadiluci su postojali u Kamengradu, kako je spomenuto, zatim u Banjoj Luci (od sredine XVI vijeka) i u Kostajnici (od kraja XVI vijeka). U pakračkom sandžaku postojao je kadiluk jedino u Velikoj od 1557. godine, tj. od osnutka toga sandžaka. U požeškom sandžaku, tj. u njegovom sjeverozapadnom dijelu postojao je kadiluk prvo u Požegi, a zatim i u Virovitici gdje je ujedno bilo i sjedište virovitičke kapetanije.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Beitrag zur Geschichte der alten Burgen in der bosnischen und slawonischen Grenze gegen Ende des 16. Jahrhunderts

Es wäre ohne den türkischen Katasterregistern des 15. und 16. Jahrhunderts (Archiv in Istanbul) unmöglich die volle Vergangenheit jener Burgen aus dem Mittelalter zu erfahren, die sich bis in unsere Tage nicht erhalten haben, zu ergründen nämlich welche unter ihnen und wie lange von den Türken übernommen, welche jedoch von Anfang an aufgelassen worden waren. Aus gleichem Grunde würde man kaum etwas über jene neuerrichteten türkischen Burgen, die in den Kriegen des 17. und 18. Jahrhunderts zugrundegegangen waren, wissen.

Es sind folgende Quellen:

- a) Burgen- und Besatzungsverzeichnisse in den Grenzbezirken
- b) desgleichen für das Landesinnere, nach Sandžaks gegliedert
- c) allgemeine Verzeichnisse für jeden Sandžak (Tapu defterleri).

Die unter a) angeführten sind die ältesten.

Im vorliegenden Aufsatz wird auf Grund eines Verzeichnisses aus dem Jahre 1586 untersucht, welche Burgen zur nordbosnischen Grenze gehörten, ferner die Besatzung nach Zahl und Zusammensetzung analysiert und die Höhe ihres Soldes dargestellt. Diese Grenze umfasste den nördlichen Teil des bosnischen Sandžaks (Pounje), den ganzen Sandžak Pakrac (Cernik) und den nordwestlichen Teil des Sandžaks Požega, insgesamt 32 Burgen, wie aus der tabellarischen Übersicht ersichtlich.

Die Besatzungen der Grenzburgen waren aus 5 Heeresgattungen zusammengesetzt: Mustahfisen, Asapen, Farisen, Kanonieren und Martolossen. Dies waren Söldner — Tagelöhner, zum Unterschied von den Burgbesatzungen im Hinterland, den ständigen Mustahfisen (auf Timaren). Mit Ausnahme der konfessionell gemischten Martolossen (Christen und Mohammedaner) waren die übrigen 4 Heeresgattungen ausschliesslich mohammedanisch. Die wichtigste Heeresgattung waren selbst in den Grenzburgen die Mustahfisen. Ihr Aga war gleichzeitig der Burgkommandant (Dizdar). In den Grenzburgen gab es regelmässig auch grössere Kavallerieabteilungen.

Mit der allmählichen Ordnung der Grenzverhältnisse kam es zur Abwanderung der Grenzer aus den Burgen des Hinterlandes, wo sich die Zahl der Mustahfisen danach vermehrte. Diese Mustahfisen — Tagelöhner bekamen anfangs in Burgnähe gewisse Güter zur Nutzung, später echte Timare.

Auf diese Weise gab es Burgen mit Besatzungen zusammengesetzt aus Grenzern-Tagelöhnern und ständigen Mustahfisen. Als Beispiel dieser Art gelten für das Ende des 16. Jahrhunderts die Burgen Jasenovac und Gradiška im bosnischen Sandžak, Požega, S. Miklos und Kamengrad im Sandžak Požega.